

Lugemisoskuse hindamine PISA uuringus¹

Helin Puksand

Tallinna ülikooli lektor ja PISA lugemisekspert,
uurib kooliõpilaste kirjaoskust ja selle mõjutegureid

PISA lugemisoskuse testi üks eesmärke on kontrollida 15-aastaste õpilaste lugejameisterlikkust. 15-aastaste taset uuritakse seetõttu, et selles vanuses on lapsed jõudnud kohustusliku hariduse lõpusirgele, mistõttu nende saavutatud oskused peavad tagama hakkamasaamise kogu ülejäänud eluks.

PISA lugemisoskuse ülesannetel on kolm põhikriteeriumi: **situatsioon** ehk laiem lugemiskontekstide ja -eesmärkide ring; **tekst** ehk valitud lugemismaterjali kogum; **lugemisaspekt** ehk kognitiivne käsitlus, mis määrab viisi, kuidas lugeja tekstist osa saab ehk kuidas ta on teksti kaasatud. Kõik kolm kriteeriumi tagavad selle, et lugemisvaldkond oleks võimalikult laiaulatuslikult kaetud. Ülesande raskusastme varieerimisel muudetakse teksti- ja aspektitunnuseid, kuid situatsioon jääb samaks.

Situatsioonid

Situatsioon aitab määratleda tekste, viidates kontekstile ja kasutusele, mille jaoks autor on teksti loonud. PISA lugemisülesanded hõlmavad isikliku elu, avaliku elu, töö- ja haridussituatsioone.

Isikliku elu valdkonna tekstid rahuldavad inimese isiklike huve. Siin on isiklikud kirjad, ilukirjandus ja elulood, samuti teabetekstid, mille eesmärk on rahuldada inimeste uudishimu selles vallas, kuidas veeta vaba aega.

Avaliku elu valdkonda kuuluvad ühiskonnaelu eri tahke käsitlevad tekstid, näiteks ametlikud dokumendid ja avalikke üritusi puudutav teave.

¹ Artikli kirjutamisel kasutatud allikad: OECD 2008. Lugemisoskus. PISA 2009 raamdokument. Tallinn: REKK; OECD 2010. PISA 2009 Results: What Students Know and Can Do – Student Performance in Reading, Mathematics and Science (Volume I). OECD.

Haridusvaldkonna tekstid on mõeldud õppimiseks ja juhendamiseks, need on näiteks trükitud õpikutekstid. Õpitekste ei vali sageli lugeja ise, vaid neid suunab lugema juhendaja.

Töövaldkonda kuuluvad lugemisülesanded on seotud mingi tööülesande täitmisega, näiteks töö otsimine ajalehe kaudu või juhendite järgimine töökohal.

Tekst

Lugemiseks on vaja teksti. PISA kontekstis on olulised tekstiformaat ja tekstitüüp.

Tekstiformaadid. *Seotud tekstid* koosnevad lausetest, mis moodustavad lõike. Seotud tekstid on näiteks ajaleheartiklid, esseed, romaanid, lühijutud, arvustused, kirjad ja ajaveebid. Seotud tekstil põhinevate ülesannete raskusaste sõltub teksti pikkusest, selle ülesehituse selgusest ja läbipaistvusest, samuti sellest, kui selgelt on teksti osad seotud põhiteemaga ning kas on iseloomulikke tekstitunnuseid (nt lõigud ja päised) või diskursusemarkereid (nt järjestavad sõnad *esiteks, teiseks* jms).

Sidumata tekstid eeldavad teistsuguseid lugemisvõtteid kui seotud tekstid. Sidumata tekstid on eri laadi nimestikud, tabelid, graafikud, diagrammid, reklaamid, ajakavad, kataloogid ja aineregistrid. Sidumata tekstidel põhinevate ülesannete raskusaste sõltub tekstis leiduva teabe hulgast; loendi struktuurist (lihtloendeid on lihtsam kasutada kui keerulisemaid nimestikke); sellest, kas komponendid on korrastatud ja selgelt grupeeritud (nt sildiga varustatud või erivormingus) ning kas vajalik teave sisaldub põhitekstis või selles eraldiseisvas osas, näiteks joonealuses märkuses.

Segatekst koosneb seotud ja sidumata tekstiosadest, nt teatmeteostes esitatakse seotud teksti kõrval ka jooniseid või tabeleid.

Tekstitüüp. PISA ülesannetes kasutatakse selliseid tekstitüüpe nagu kirjeldav, jutustav, seletav, põhjendav ja juhendav tekst.

Kirjeldav tekst kajastab objektide ja nähtuste omadusi. Kirjeldavad tekstid on näiteks reisikirjeldused, kataloogitekstid, maakaart, lennukite sõiduplaan või mõne detaili või protsessi kirjeldus kasutusjuhendis.

Jutustav tekst kirjeldab isiku tegevusi ja sündmusi ajas. Jutustavad tekstid on romaan, jutustus, näidend, elulugu, koomiks ja ajalehereportaaz.

Seletav tekst annab selgitusi selle kohta, kuidas komponendid ühtse terviku moodustavad. Seletavad tekstid on näiteks teaduslik essee, rahvastiku arengusuundumusi kirjeldav diagramm ja mõistekaart.

Põhjendav tekst hõlmab väiteid, mis kirjeldavad mõistete või kellegi teise väidete omavahelisi suhteid. Põhjendavad tekstid on lugejakirjad, reklaamplakatid, raamatu- ja filmiarvustused.

Juhendav tekst pakub teavet, mida tuleks teha. Juhendav tekst on näiteks retsept, esmaabi andmist tutvustavad joonised ja digitaalse tarkvara kasutamise juhend.

Lugemise aspekt. Lugemistoimingu aspektid on mõttelised strateegiad, käsitlusviisid või eesmärgid, mida lugeja kasutab teksti sisenemiseks, selle osalt osale või tekstilt tekstile liikumiseks. PISA testi ülesannete koostamisel lähtuti viiest aspektist: teabe hankimine, loetu põhisisu avamine, tõlgenduse loomine, teksti sisu kajastamine ja hindamine ning teksti vormi kajastamine ja hindamine. Teabe hankimisega seotud ülesandeid, mis koondavad lugeja tähelepanu tekstis leiduvatele teabeüksustele, hinnatakse *ligipääsu ja hankimise* skaalal. Loetu põhisisu ja tõlgenduse loomise ülesanded koondavad lugeja tähelepanu tekstis kirjeldatud suhetele ja hinnatakse *seostamise ja tõlgendamise* skaalal. Teksti sisu ja vormi kajastamine, mis eeldab lugejalt tekstiväliseid teadmisi ning oskust neid loetuga seostada, on koondatud *arutluse ja hindamise* kategooriasse.

Ligipääsu ja hankimise ülesanded eeldavad olemasolevas teabes orienteerumist ja navigeerimist, et leida kindlat teabeüksust, nt tööpakkumises toodud detailide tuvastamine, mitme suunakoodiga telefoninumbri otsimine, kellegi väidet toetava või kummutava fakti leidmine, raamatukogu külastamisel vajaliku raamatu leidmine. Teabe hankimine kirjeldab teabe valimise protsessi, ligipääs aga niisuguse inforuumi jõudmise protsessi, mis vajalikku teavet sisaldab. Ligipääsu ja hankimise ülesanded eeldavad ka navigatsioonivahendite ja -struktuuride, nt sisukorra, leheküljenumbrite, sõnastike kasutamist. Ligipääsu ja hankimisega seotud ülesannete raskusaste sõltub tuvastamist nõudvate teabeüksuste ja nende leidmiseks vajalike järelduste hulgast, konkureeriva teabe kogusest ja eenduvusest ning teksti pikkusest ja keerukusest.

Seostamise ja tõlgenduse ülesanded hõlmavad loetu töötlemist teksti sisu mõistmiseks. Seostamine lubab näidata teksti mõtteseostest

arusaamist, tõlgendus kirjeldab teksti varjatud tähenduse avamist. Loetu põhisisu avamine hõlmab nii teksti tõlgendamist kui ka leitud teabe seostamist, kus lugeja peab arvesse võtma tekstitervikut või ka laiemat konteksti. Seostamise ja tõlgendusega seotud ülesannete raskusaste sõltub lahenduse leidmiseks vajaliku tõlgendusprotsessi tüübist (nt võrdluste toomine on lihtsam kui vastandamine), kaalumist vajavate teabeüksuste hulgast, tekstis leiduva konkureeriva teabe tasemest ja eenduvusest ning teksti iseloomust: mida võõram ja abstraktsem on teksti sisu ning mida pikem ja keerukam on tekst, seda suurema tõenäosusega on tegemist raskemat tüüpi ülesandega. Raskusastet saab muuta ka teksti kujundusega: lihtsamate ülesannete puhul on tekst korruga nähtav.

Arutluse ja hindamise ülesanded hõlmavad tekstiväliste teadmiste, ideede ja hoiakute kasutamist selleks, et seostada tekstis sisalduv info lugeja enda arusaamiste ja kogemustega. Arutlusele suunavatele küsimustele vastamiseks kasutatakse isiklike kogemusi ja teadmisi võrdlemiseks, vastandamiseks või oletuste tegemiseks. Hindamisele suunavad küsimused nõuavad lugejalt tekstivälistel standarditel põhinevaid otsuseid. Teksti sisu kajastamine ja hindamine eeldab lugejalt tekstis leiduva info seostamist muudest allikatest pärit teadmistega. Teksti vormi kajastamine ja hindamine eeldab aga lugejalt tekstist eemaldumist, teksti objektiivset vaatlemist ning selle kvaliteedi ja asjakohasuse hindamist. Arutluse ja hindamise ülesanded sisaldavad teabe eelhindamist, nt sisukorra kasutamist, usaldatavuse ja kasulikkuse kontrollimist; allika usaldusväarsuse hindamist, mis on suhteliselt vähem oluline trükiteksti puhul, kuid eriti oluline elektrooniliste tekstide lugemisel; sisu usutavuse hindamist; sidususe ja terviklikkuse hindamist; oletuste tegemist; isiklike kogemustele toetudes arutlemist. Arutluse ja hindamisega seotud ülesannete raskusaste sõltub lahenduse leidmiseks kasutatavast arutluse ja hindamise tüübist (lihtsamalt keerukamale on järjestus järgmine: seoste loomine, selgitamine ja võrdlemine, oletuste tegemine ja hindamine); lugejalt eeldatavate teadmiste iseloomust (ülesanne on raske, kui nõuab kitsaid eriteadmisi, ja kergem, kui nõuab laiemat üldtuntud teavet); teksti abstraktsuse suhtelisest astmest ja pikkusest – ning ülesande täitmiseks vajalikust teksti mõistmise sügavusest.

PISA 2009 lugemisülesannete seas oli 25% ligipääsu ja hankimise, 50% seostamise ja tõlgenduse ning 25% arutluse ja hindamise ülesandeid.

Erinevate lugemisülesannete näited²

VEREDOONORLUS

Tekstis öeldakse: „Verevõtmise vahendid on steriilsed ja ühekordselt kasutatavad...” Miks on see teave tekstis ära toodud?

- A Et veenda lugejaid vere loovutamise ohutuses.
- B Et rõhutada vere loovutamise olulisust.
- C Et selgitada, kuidas sinu verd kasutatakse.
- D Et anda täpsemat teavet analüüside kohta.

Situatsioon: avalik elu

Teksti formaat: seotud tekst

Tekstitüüp: põhjendav tekst

Aspekt: *arutlemine ja hindamine*: teksti sisu üle arutlemine
ja sellele hinnangu andmine

Raskus: 1a tase

Selleks et saada ülesande eest punkte, peavad õpilased ära tundma reklaami eesmärgi kedagi veenda. Ülesanne on liigitatud arutlemise ja hindamise alla, sest õpilased peavad arvesse võtma laiemat konteksti, millesse lause on paigutatud.

Ülesanne on suhteliselt lihtne (tase 1a), kuna tekst on lühike ja käsitleb tuttavat teemat. Teiseks on suhteliselt lihtsale küsimusele iseloomulik, et see tavaliselt tugineb teabele, mis on kooskõlas ühtse kujutlusega ega sisalda vastuolu: inimesi julgustatakse verd andma ja kinnitatakse, et doonorlusega ei kaasne ohtu. Kuigi veenmiskavatsus ei ole tekstis otsesõnu kirjas, saab teksti lugedes järeldada, et soovitakse julgustada inimesi verd andma ja veendakse selle ohutuses. Tekst algab väitega „Donorlus on ülimalt oluline tegevus” ja teises lõigus korratakse mõistet *oluline* („ainulaadne ja väga oluline”). Samuti viitab riski puudumisele ülesandes toodud lausele järgnev tekstiosa, mille järgi saavad õpilased vastuse loogiliselt järeldada.

² Lugemisülesannete tekstid leiab Innove veebilehelt: Innove → Üldharidus → Rahvusvahelised uuringud → PISA → Näidisülesanded, <http://uuringud.ekk.edu.ee/est/pisa/naeidisuelesanded/>

ÕHUPALL

Vijaypat Singhanía kasutas kahele teisele transpordiliigile iseloomulikku tehnoloogiat.

Missugustest transpordiliikidest on jutt?

1.

2.

Situatsioon: haridus

Teksti formaat: sidumata tekst

Tekstitüüp: kirjeldav tekst

Aspekt: *ligipääs ja hankimine*: teabe hankimine

Raskus: täiesti õige vastus 4. tase, osaliselt õige vastus 2. tase

Selle ülesande eest saab maksimumpunktid siis, kui nimetatakse mõlemad transpordiliigid (*lennukid, kosmoselaevad*) ja osaliselt loetakse õigeks vastused, kus on toodud üks liikidest. Vastus loetakse õigeks ka siis, kui õpilane kasutab vastamisel sünonüüme.

Osaliselt õige vastus on 2. tasemel, täiesti õige vastus aga asub 4. ja 5. taseme piiril, mis näitab seda, et ligipääsu ja hankimise küsimused võivad olla keerukad. Ülesande raskust mõjutab mitu teksti omadust. Ajakirjades ja tänapäevastes õpikutes kasutatakse sageli sidumata teksti esitamisel sarnast kujundust, kus on erisuguseid jooniseid ja pealkirju, kuid kuna see ei ole tavalise korrastatud struktuuriga (erinevalt näiteks tabelist või graafikust), on konkreetset eraldiseisvat infot leida suhteliselt raske. Pealkirjad („Kangas”, „Kõrgusrekord” jne) aitavad lugejal tekstis navigeerida, kuid ülesande täitmiseks vajalik teave ei ole esile tõstetud, vaid lugejad peavad teksti põhjal otsitava info järeldama. Olles kord leidnud vajaliku teabe, mis asub märkamatusena joonise alumises vasakus nurgas, peab lugeja ära tundma, et „lennuki konstruktsiooniga sarnane alumiiniumkonstruktsioon” ja „skafander” on seotud transpordiliikidega. Selleks et saada vastuse eest punkte, on vaja nimetada transpordiliike, mitte lihtsalt tekstiosa ümber kirjutada. Seega saab punkte sõna *kosmoselaev* eest, kuid sõna *skafander* eest mitte. Teksti muudab raskemaks see, et seal on konkureerivat infot: paljud õpilased kirjutavad vastuseks *suur reaktiivlennuk*. Kuigi õigeks loetakse vastused *lennundus, suured reisilennukid* või *reaktiivlennukid*, viitab vastus *suur reaktiivlennuk*, et õpilane on vastuse võtnud joonise paremalt servalt. Kuna parempoolne illustratsioon ei ole seotud Singhanía õhupalli tehnoloogiaga, ei loeta seda vastust õigeks.

JUST NÄITEMÄNG ON SEE

Mida tegid näidendi tegelased **vahetult enne** eesriide tõusmist?

Situatsioon: isiklik elu

Teksti formaat: seotud tekst

Tekstitüüp: jutustav tekst

Aspekt: seostamine ja tõlgendus: tõlgenduse loomine

Raskus: 6. tase

Ülesanne on näide PISA lugemisülesannete kõige raskematest ülesannetest. Tekst on PISA standardite järgi pikk ja võib arvata, et kujutatud ilukirjanduslik maailm jääb paljudele 15-aastastele õpilastele võõraks. Teksti tutvustuses öeldakse õpilastele, et tekst „Just näitemäng on see” on katkend Ungari dramaturgi Ferenc Molnári näidendi algusest, kuid tekstis ei ole teisi väliseid orientiire. Lavakujundus (mereäärne loss) on tõenäoliselt paljude jaoks eksootiline ja ülejäänud olukord selgub järkjärgult dialoogi kaudu. Kuigi kasutatud sõnavara ei ole eriti keeruline ja rääkimisviis on enamasti lahe, siis register on veidi maneerlik. Kõige enam teeb olukorra võõraks arutluse abstraktne teema, tegelastevaheline keeruline vestlus elu ja kunsti seostest ning raskustest kirjutada teatri jaoks. Tekst on klassifitseeritud jutustavaks, kuna teema antakse näidendis edasi jutustades.

Lugeja peab endale teadvustama näitlejate ja näidenditegelaste erinevuse. Ülesandes küsitakse, mida tegid näidendi tegelased (mitte näitlejad) „vahetult enne eesriide tõusmist”. See võib ajada segadusse, kui ei tehta vahet teatri „tegeliku maailma” ja näidendis esitatava kujutletud maailma vahel, kus Gal, Turai ja Adam sõid õhtust söögitoas just enne külaliste-tuppa (lavakujundus) sisenemist. Küsimus, mis hindab õpilaste oskust eristada reaalselt ja ilukirjanduslikku maailma, on eriti sobiv kasutatud teksti puhul, kuna teema on samasugune, seega on küsimuse raskus liidetud tekstisisuga.

Ülesande teeb keeruliseks veel see, et nõutud info asub etteaimamatus kohas. Küsimus viitab tegevusele, mis toimus „enne eesriide tõusmist”, mis iseenesest viib näidendi alguse juurde. Vastus on aga katkendi keskel, kus Turai avalikustab, et tema ja ta sõbrad „tulid just söögitoast”. Kuigi punktiarvestuses olid lubatud erinevad vastused, siis õiges vastuses pidi õpilane näitama, et ta oli leidnud varjatud teabeosa.